

RASHID ZOHIDOV,¹

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti professori,
filologiya fanlari doktori*

ILMIY-MA'RIFIY ASARLARNING ADABIYOTDAGI O'RNI

Annotatsiya: Fundamental tadqiqotlar odatda xarakter xususiyatiga ko'ra muayyan fan sohasi doirasida chegaralanadi. Jumladan, adabiy manbalar adabiyotshunoslik tizimidagi nazariy, amaliy qonuniyatlar asosida o'rganiladi. Ammo filologiyaga bevosita aloqasi bo'lmagan manbalarda ham ba'zan adabiy vositalardan, xususan, she'riy janrlardan keng foydalaniladi. Aljabr, tabobat, aqida, fiqh ilmiga oid ayrim manba matnlarining nazmiy shaklda ham mavjudligi buning isbotidir. Bu kabi manbalar qaysi soha doirasida tekshirilishi kerak, degan muammo ularning adabiy qimmatini o'rganishga zarurat tug'diradi. Maqolada ushbu masalalarga oydinlik kiritildi. Shuningdek, So'fi Olloyorning aqid ilmi mansub "Sabotul ojizin" asarining adabiy manba sifatidagi ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: aqida ilmi, ilmiy-ma'rifiy asar, adabiy manba, she'riy janr, lug'atlar.

Аннотация: Фундаментальные исследования, как правило, ограничиваются рамками определённой научной отрасли в соответствии со своими характерными особенностями. В частности, литературные источники изучаются на основе теоретических и практических закономерностей системы литературоведения. Однако даже в источниках, непосредственно не связанных с филологией, нередко широко используются художественные средства, в частности поэтические жанры. Наличие некоторых текстов по алгебре, медицине, догматике ('акида) и фикху в стихотворной форме служит тому доказательством. Проблема определения того, в рамках какой научной области должны исследоваться подобные источники, обуславливает необходимость изучения их литературной ценности. В статье освещаются данные вопросы. Кроме того, раскрывается значение произведения "Сабот ул-ојизин" Суфи Аллаяра, посвящённого науке 'акиды, как литературного источника.

Ключевые слова: наука 'акиды, научно-просветительское произведение, литературный источник, поэтический жанр, словари.

Annotation: Fundamental research is generally confined within the boundaries of a particular field of science according to its characteristic features. In particular, literary sources are studied on the basis of the theoretical and practical principles established within the framework of literary studies. However, even in sources not directly related to philology, literary devices, especially poetic genres, are often widely employed. The existence of certain texts on algebra, medicine, creed ('aqida), and fiqh in poetic form serves as evidence of this phenomenon. The issue of determining within which academic discipline such sources should be examined necessitates the study of their literary value. This article clarifies these issues. In addition, the significance of So'fi Olloyor's work "Sabot ul-ojizin" as a literary source related to the science of 'aqida is highlighted.

Keywords: science of 'aqida, scholarly-educational work, literary source, poetic genre, dictionaries.

¹ rzohid130765@gmail.com

Sarlavhadagi “ilmiy” soʻzi muayyan fan tarmogʻiga oid xos qonun-qoidalar majmuini anglatmaydi, balki mutloq maʼnoda qoʻllangan. Masalan, “Sabotul ojizin” ilmiy manba” deyilar ekan, bu bilan mazkur manbani faqat adabiyot nazariyasiga oid qaysidir qonun-qoidalar (masalan, aruz nazariyasini) oʻzida aks ettirgan asar deb tushunmaslik kerakligini taʼkidlamochimiz. Balki, bu oʻrinda umuman qaysidir ilmiy sohaga tegishli mavzularni qamragan manba ekani nazarda tutilgan. Soʻfi Olloyor “Kitob taʼlifining bayoni” boʻlimida: Aqida soʻzlarini qildim isbot //Anga qoʻydum “Sabotul ojizin” ot, – deya oʻz asarining maqsadiga koʻra aqida kitobi ekanini taʼkidlagan. “Aqida” soʻzining lugʻaviy maʼnosi – bir narsani boshqasiga mahkam bogʻlamoq. Atama sifatida aqida deganda musulmon insonni Qurʼon va hadisda xabari kelgan voqea-hodisalar, tushunchalar bilan mustahkam bogʻlab turadigan eʼtiqod majmui tushuniladi. Binobarin, eʼtiqod (iymon-ishonch) lafzi ham “aqida” soʻzi bilan oʻzakdosh. Aqoid “aqida” soʻzining koʻplik shaklidir. Aqoid ilmining maqsadi – Yaratuvchining borligi va birligi, paygʻambarlar va ularga yuborilgan kitoblarning, taqdirning, jannat, doʻzax va umuman, oxiratga aloqador barcha narsaning haqligiga qatʼiy va asosli dalillar bilan ishonch uygʻotish, bu xususdagi shubhalarni rad qilishdir. Dastlab, islomiy ilmlarning barchasi “islom” nomi ostida boʻlib, vaqt oʻtishi bilan har bir yoʻnalish oʻziga xos nom bilan ajrab chiqa boshlagan. Aqoid ilmi ham oʻzining oxirgi nomida barqaror boʻlguncha bir necha ismlar bilan atalgan: “Al-fiqhul akbar”, “Ilmul kalom”, “Ilmul usulid din”, “Ilmut tavhid”, “Ilmul aqoid” [11;48 – 54].

Maqola sarlavhasidagi “maʼrifiy” soʻziga beriladigan taʼrif esa “maʼrifat” tushunchasining asl maʼnosini anglashga bogʻliq. “Maʼrifat” soʻzi lugʻatda *tanimoq, bilmoq* maʼnolarini anglatadi. Ammo *ilm* soʻzi anglatgan bilish bilan *maʼrifat* soʻzi anglatgan bilish oʻrtasida farq bor. *Maʼrifat* deganda, narsaning belgilarini (sifatlarni) idrok qilish tushunilsa, *ilm* orqali bilishda narsaning oʻzini (zotni) idrok qilish tushuniladi. Boshqacharoq aytilsa, ilgari xabardor boʻlmagan narsani keyin bilish maʼrifatdir. Shuning uchun “maʼrifat” soʻziga oʻzakdosh orif sifatini Ollohga nisbatan qoʻllab boʻlmaydi. Chunki bexabarlikdan soʻng bilim hosil boʻlishi Yaratuvchiga emas, yaratilganlarga xos sifatdir. Qadim manbalarda, xususan, mumtoz adabiyotimizda *maʼrifat* lafzi orqali Haqni tanish tushunchasi ifodalangan. Keyinchalik tilimizda “maʼrifat” soʻzining maʼno doirasi yanada kengaydi. Asl taqozo qiladigan sifatlar aslning oʻrnida isteʼmol qilina boshladi. Masalan, “maʼrifatli kishi” degan soʻzdan endi bevosita Haqni ongli ravishda anglash sifati tushunilmaydi. Balki, “zamonamiz kishisining maʼrifati – koʻp maʼlumotlardan xabardorlik, rasmiy odob etiketlarini oʻzlashtirganlik bilan belgilanadi” degan qarash bugun meʼyorga aylangan.

Fundamental tadqiqot oʻz xarakteriga koʻra muayyan soha doirasida chegaralanadi. Masalan, adabiy manba tadqiqoti adabiyot tizimidagi qonuniyatlar asosida ilmiy tekshiruvdan oʻtkaziladi. Hech qachon bu fanning oʻzak muammolari matematika, fizika, kimyo yoki shunga oʻxshash sohalarda oʻrganilmaydi. Ammo tarixdan maʼlumki, filologiyaga bevosita aloqasi boʻlmagan manbalarda ham baʼzan adabiy vositalardan, xususan, sheʼr janridan keng foydalanilganini kuzatish mumkin. Aljabr, tabobat, aqida, fiqh ilmiga oid ayrim manba matnlarining nazmiy shaklda ham mavjudligi fikrimizga dalildir. Shu oʻrinda, bunday manbalar fundamental oʻrganilar ekan, qaysi soha bazasida tekshirilishi kerak? – degan prinsipial savol tugʻiladi. Misol uchun, Soʻfi Olloyorning aqoid ilmi mavzuidagi “Sabotul ojizin” manzumasini adabiy manba deyish kerakmi yoki aqida kitobi?

Bu xil manbalarining qaysi sohaga tegishliligini, avvalo, tadqiqotchining nazari, qolaversa, tadqiqot natijasi belgilaydi. Deylik, “Sabotul ojizin” asari aqoid ilmidagi moʻtabar manbalarga qiyosan oʻrganilsa va oʻzaro muvofiqlik darajasi aniqlansa, mazkur manbaning nechogʻli aqida kitobi ekani ayon boʻladi. Agar tadqiqotchi bu oʻrinda aqida masalalariga emas, balki mavzu nazmda ifodalangani uchun oʻz nazarini shoirning adabiy mahoratiga qaratsa va shu yoʻl bilan asarning badiiy saviyasini yoritib bersa, manbaning adabiyotga aloqadorligi qay darajadaliq bilinadi. Bundan kelib chiqadiki,

“Sabotul ojjizin”ga o‘xshagan asarlarni ham adabiy, ham ilmiy manba sifatida o‘rganish mumkin va bunday manbalarni qat’iy yo‘u, yo bu soha doirasidagina tadqiqot obyekti sifatida chegaralab qo‘yish to‘g‘ri emas. Bu fikrni Navoiyning “Sirojul muslimin” va Boburning “Mubayyin” asarlariga, Vafoiyning “Ravnaqul islom” dostoniga, Mir Haydarxon ibn Sunnatullohning “Aqidayi nazmiy” va Abdurahmon Nizoriyning “Dahrul najot” manzumalariga nisbatan ham aytish mumkin. Bunday asarlarning adabiy manba sifatida ko‘p ham e‘tibor qilinmasligining yana bir sababi adabiyot so‘zi anglatgan ma’nolarni turlicha tushunish bilan bog‘liq.

“Adabiyot” atamasi sohaga oid lug‘at va manbalarda “adab” so‘zidan olingani aytiladi. Jurjoniyni “At-ta’rifot” kitobida aytilishicha, adab – nutqni xoh og‘zaki, xoh yozma ifodalash jarayonida turli xatolardan saqlanishni o‘rgatadigan ilm. Saolibiyni “Fiqhul lug‘at” asarida adabni ruhning ozig‘i deyilsa, boshqa manbalarda bu so‘z har bir ishda me’yorni saqlash, tarbiyani zarofat va noziklik bilan olib borish, go‘zal muomalada bo‘lish kabi ma’nolar bilan izohlanadi. Mazkur ma’nolarni umumlashtirib, tarbiya adabiyotning mazmuniga, go‘zallik shakliga xos xususiyat deyilsa, istiloh sifatida “adabiyot” so‘zi yanada aniqlashib, bir qadar uyg‘unlashadi, shakl va mazmun bir-birini taqozo qiluvchi ajralmas butunlik, degan qoida amalda qaror topadi. Shunday ekan, adabiyot deganda faqatgina go‘zallik ma’nosini tushunish ham, adabiyotni, qat’iyan, tarbiyadan boshqa narsa emas deb bilish ham etni suyakdan ajratish bilan barobar.

Adabiyotshunos olim Bahodir Sarimsoqov: “Hayotiy mazmunni kim aytgani, qanday aytgani muhim emas, balki ana shu mazmunning qandayligi, mohiyati muhim. Bu – badiiy shaklni shunchaki ahamiyatsiz yoki ikkinchi darajali narsa sifatida baholash degani emas. Bu – adabiy tahlilda gapni mazmundan boshlab, mazmunning qanday shaklda ifodalangani yoki tasvirlanganiga qaratish lozim deganidir” – deydi [13. 6]. “Adabiyot qoidalari” asarida adabiyotga shunday ta’rif berilgan: “...adabiyot – fikr, tuyg‘ularimizdag‘i to‘lqunlarni so‘zlar, gaplar yordami bilan tasvir qilib, boshqalarda ham xuddi shu to‘lqunlarni yaratmoqdir” [14. 14].

Demak, bu ta’riflardan kelib chiqib aytish mumkinki, mazmunsiz asar, ya’ni badiiy mantiq hayotiy mantiq mezonlari doirasidan chiqqan, sabab-oqibat munosabati buzilgan matn qanchalik chiroyli, go‘zal san’atlar vositasida ifodalangan bo‘lmasin, ta’sirchanligini yo‘qotadi. O‘quvchida ta’sir uyg‘otolmagan matn esa shunchaki so‘zlar yig‘indisi, adabiyotga daxlsiz quruq gaplardir.

Asar mazmunan chuqur, ammo ifoda yupunroq bo‘lsa-chi? Bunday matn namunalarining adabiyotga aloqadorligi qanchalik? Abdurauf Fitrat yuqorida zikr etilgan asarida bu hodisaga quyidagicha munosabat bildiradi: “Bizda eski madrasadan qolg‘an yanglish fikr bor. Vazn, qofiyasi bo‘lg‘an har bir so‘z to‘dasiga “she’r” deymiz. Chunki burung‘i fors-arab adabiyotchilari she’rni “qofiyasi, vazni bo‘lg‘an gapdir” deb ta’rif qilar edilar. Vazn va qofiyasi bo‘lg‘an har bir so‘zni she’r deganimizda So‘fi Olloyorning:

*Yozildi forsiy til birla maktub,
Aqidotu furu’i qurbi mahbub.
Onikim ko‘rdilar turkiy yoronlar,
Dedilar gar duo qilsa eranlar.
Bitilsa turkiy til birla aqida,*

Ko‘ngullar bo‘lsa ondin oramida – deb yozg‘on tizmalariga ham “she’r” deyish kerak bo‘ladir, holbuki, shu she’r emas, bir nazm parchasidir...” [14.14].

IX asr oxiri – X asrning birinchi yarmida yashagan, Bog‘dodning fasohat va balog‘at ilmi bilimdonlaridan Qudoma ibn Ja’far (vafoti milodiy 948-y.) o‘zining “Naqdush she’r” asarida keltirishicha, she’rning eng balig‘ va mo‘jaz ta’rifi shunday: “إنه قول موزون مقفى يدل على معنى” ya’ni, she’r – vaznga solingan, qofiyalangan, ma’noga dalolat qiladigan qavl”.

Manbada izohlanishicha, ta'rifdagi qavl so'zi she'r tushunchasini anglatuvchi gapga ishora. Vaznga solingan deyilishi bilan vaznga solinmagan so'zlar ham borligi anglashiladi. Qofiyalangan, ma'noga dalolat qiladigan deyilishi bilan esa o'z-o'zidan qofiyasiz, ma'nosiz gaplar oradan ko'tariladi, ya'ni "she'r" va "she'r emas" degan tushunchalar o'rtasiga qat'iy chegara qo'yiladi. So'ngra izoh shunday davom etadi: "She'r san'atdir. Har qanday san'atda ijod mahsulining mohirlik va komillik bilan ado etilishi maqsad qilinadi. Ammo bunga hamma ham erisholmaydi. Sababi, doimo ijroning ikki tarafi – yuksak chegarasi va past chegarasi (غاية الجودة و غاية الرداءة) mavjud".

Shuningdek, Ibn Muqaffa'ning "Adabul kabir va adabus sag'ir", Abdulqodir Bag'dodiyning "Xizanatul adab", Ibn Sinon Xafojiyning "Sirrul fasohat", Usoma ibn Munqizning "Albadi' fi naqdish she'r" kabi asarlarida ham shu va shunga o'xshash ta'riflar berilgan (Fitrat "She'r va shoirlik" maqolasida bu klassik ta'rifga "prinsipial o'zgartirish" kiritib, qofiya va vaznning she'r haqiqatiga hal qiluvchi ta'siri yo'qligini, "she'r yurakda hosil bo'lgan tuyg'ularni san'atkorona so'zlar bilan boshqalarning yuragiga o'tkarishdir", deydi va shu ta'rifga binoan she'rni manzum va mansur turlarga ajratadi).

Demak, mazkur ta'riflarga ko'ra, qofiya, vazn, ma'no muvofiq tizimda jamlansa, she'r tug'iladi. Saviya bu o'rinda shart qilinmagan. Shunday ekan, badiiyatidan qat'i nazar, har qanday "nazm parchasi" she'rdir. Garchi qofiyabozlik, ohangbozlik, soxtalik kabi illatlardan xoli bo'lmasa-da, zikr etilgan talablarga javob beradigan har qanday she'r tadqiqot uchun obyekt bo'la oladi. Shuning uchun ham hech kim "bu she'rning badiiy saviyasi past, uni o'rganish ta'qiqlanadi" demaydi. Aks holda, adabiy tanqidning predmet sifatidagi funksiyasi buzilgan bo'lar edi. Chunki, badiiy-estetik did, potensial tayyorgarlik har kimda har xil ekan, she'rni qabul qilish darajasida farq bo'lishi tabiiy.

Demak, insoniy ijod mahsuliga nisbatan "mutloq yaxshi" yoki "mutloq yomon" degan mezonda yondashib bo'lmaydi. Shuning uchun ham mutaxassislar muayyan adabiy hodisani baholar ekan, o'z fikrlarining ziddiga o'rin qoldiradilar. Imkoniyatdan foydalanib, mazkur masala xususida ba'zi ma'lumotlarni qayd etamiz.

Payg'ambarlar tarixi va valiy, ulug' zotlarning ibratli hayotidan hikoya qiluvchi nomalar ("Ilohiynoma", "Maqtalnoma", "Me'rojnoma", "Juhudnoma", "Yetimnoma", "G'aribnoma", "Iskandarnoma", "Axtamnoma"), qissalar ("Qissai Yusuf", "Qissai Ismoil", "Qissai Maryam", "Qissai Ibrohim Adham", "Qissai Yosin", "Qissai Uvays Qaraniy", "Qissai Muhammad Hanafiy"), hikoyatlar ("Majma'ul axbor", "Ibrohim Zufunun hikoyati", "Bibi Fotima hikoyati", "G'avsul a'zam hikoyati"), dostonlar ("Mavludun nabi", "Hidoyatun nabi", "Rohati dil", "Yusuf va Zulayho") kompozitsion jihatdan sodda, ifoda ramzlardan xoli va bir qatlamli, tili g'arib va bayon uslubiga qurilganligi ham Fitratni bunday asarlar xususida keskinroq fikr aytishga undagan.

Ma'lumki, dahriy tuzumning ilk pallalaridanoq aqida sifatida shakllangan qarash, ya'ni adabiyotni bir-biriga teskari ikki qutbga – dunyoviy va diniy adabiyotga ajratish g'oyasi hukmron edi. Aslida, o'tmish adabiy merosimizda, u – yuqorida sanaganimiz tarixiy do'ston tipidagi noma, qissa, hikoyatlar bo'ladimi yoki Xorazmiy, Atoiy, Sakkokiy, Lutfiy, Navoiy, Fuzuliylarning g'azal, ruboiy, masnaviy, qit'a kabi janrlarda bitilgan asarlari bo'ladimi, har ikkalasida ham asos – g'oyaviy poydevor bitta – sog'lom e'tiqod targ'ibi (farqi – avvalgisida maqsad ochiq, shuning uchun ham oddiy, ommaviy; keyingisida maqsad ramzlarga o'ralgan, shuning uchun sirli, jozibali va xosroq). Adabiyotimiz tarixida nomlari ma'lum va noma'lum ijodkorlarning barchasi iqtidoridan qat'i nazar, shu maqsad yo'lida qalam tebratgan va ulardan badiiy yuksak saviyadagi asarlar bilan birga, goh o'rtamiyona, ba'zan esa undan ham quyi darajadagi adabiy meros qolgan. Shu o'rinda Qudoma ibn Ja'farning she'r ta'rifida aytgan fikrining davomini keltirsak: "Yuksak va past chegara o'rtasidagi hudud o'rtamiyonalik (وحدود بينهما تسمى الوسائط) deyiladi. Har bir ijodkor o'zining ijodiy

mahsuli yuksak chegarada bo'lishini maqsad qiladi. Agar she'r san'atida o'sha darajaga yetish quvvati unda bo'lsa, bunday ijodkor o'z ishining haqiqiy ustasi (حاذقاً تام الحذق) deb ataladi. Agar san'atini namoyish qilish iqtidori o'sha chegaraga yetmasa, bunday ijodkor yuksak darajaga qanchalik yaqin yoki uzoqligiga ko'ra baholanadi. Garchi u nazmda hoziqligini namoyon qila olmagan bo'lsa ham, uning ijodi she'r sanaladi. Chunki u yuksak darajaga intilib, she'r tabiati talab qiladigan san'atlarni qo'llagan. Bundan ham past chegaradagilar san'ati zaif shoirlardir".

Endi Yassaviy hikmatlari, Boqirg'on kitobi, Vafoiyning musulmon odobi haqida savol-javob tarzida yozgan o'ttiz bobdan iborat "Ravnaqul islom" dostoni, Navoiyning Islom arkonlariga oid "Sirojul muslimin" va Boburning "Mubayyin" asarlari, So'fi Olloyorning aqida va fiqh masalalariga doir manzumalari, Mir Haydarxon ibn Sunnatullohning "Aqidayi nazmiy" asari, Abdurahmon Nizoriyning "Dahrin najot" kabi asarlari odatga ko'ra, nazmda emas, balki ilmiy uslub (nasr)da yozilishi kerak edi. Lekin bu mualliflar nega aynan nazmni tanlashdi? Gap faqat ularning olimlikdan ko'ra shoirlikka moyilliklaridami yoki boshqa sabablar ham bormi?

Hazrati Alisher Navoiy "Hayratul abror" dostonida so'z ta'rifini vasf etarkan: "Bo'lmasa i'joz maqomida nazm / Bo'lmas edi Tengri kalomida nazm" – deb bejiz aytmagan [3. 110]. Tafakkur egalari barcha zamonlarda o'zini va atrofini o'rab turgan borliqni anglashga intilgan. Ilohiy Kalom bunday faol, ma'naviy sog'lom insonlar uchun doimo ilhom manbai bo'lgan. Ma'naviy merosimiz tarixiga nazar solib, nazmiy ifoda yo'li nafaqat adabiyot, shuningdek falakiyot, kimyo, aljabr, fiqh, usuli fiqh, faroyiz, aqoid kabi ilm egalaridan ayrimlarining ham o'z sohaları doirasida bilganlarini bildirish, tajribalarni ommalashtirish shakllaridan biri sifatida xizmat qilganini ko'ramiz. Negaki, ularning fikrlash tarzi Qur'onning betakror fasohati va balog'ati zavqida shakllangan. Aniq fanlar bo'yicha qilinadigan izlanishlarda kechadigan jiddiy va mashaqqatli ilm zaxmatlariga qaramay, butun faoliyat davomida bu zavq, bu sog'inchning yo'qolmagani, bil'aks, ta'sirlanish bor bo'yi bilan yuzaga chiqib, qalamning nazmga burilib ketish sababi balki shu xususiyat bilan izohlanar.

Tabiiyki, she'r haqiqiy san'at asariga aylanishi uchun tab'i nazmning o'zi kifoya emas. Bu murakkab jarayonda adabiy ta'limning ahamiyati katta. To'g'rirog'i, asarning badiiy saviyasini ayni ta'lim belgilaydi, deyilsa, mubolag'a bo'lmaydi. Hatto Fuzuliy adab ilmini ikki olam saodatiga erishishning sababi sifatida ta'rif etgan:

*Adab sarrishtasin tutqil, adabdin yaxshi roz o'lmaz,
Adabsiz ikki olamda, bilingkim, sarafroz o'lmaz.*

Sharqda adabiyotni ixtisos sifatida ixtiyor etgan har bir ijodkordan adab ilmlaridan xabardor bo'lish taqozo qilingan. Abdulqodir Bag'dodiyning "Xizanatul adab" kitobida keltirilishicha, Andalusiy adab ilmlarini oltiga ajratgan: lug'at ilmi, sarf ilmi, nahv ilmi, maoniy ilmi, bayon ilmi, badi' ilmi. Qalqashandiy "Sabahul a'sho" asarida adab ilmlarining o'ntasini sanagan: ilmul lug'at, ilmut tasorruf, ilmun nahv, ilmul maoniy, ilmul bayon, ilmul badi', ilmul aruz, ilmul qavofiy, ilmul qavoninil xat, qavoninil qiroat. "Mo'jamul vasit" lug'atida adab ilmlarining o'n ikki turi qayd etilgan: lug'at, sarf, ishtiyoq, nahv, maoniy, bayon, badi', aruz, qofiya, xat, insho, muhozara. Akademik Aliybek Rustamov keltirgan adabiy ilmlar tasnifi ham yuqoridagi tarkibga yaqin: lug'at ilmi, sarf ilmi, ishtiyoq ilmi, nahv ilmi, maoniy ilmi, bayon ilmi, aruz ilmi, qofiya ilmi, insho ilmi, she'r farzi, muhozara, rasmiy xat. Olimning ta'kidlashicha, bularning avvalgi sakkiztasi usul, ya'ni adabiy ilmlarning asosiylari, keyingi to'rttasi furu', ya'ni adabiy ilmlarning amaliy tarmoqlari hisoblanadi. Adab ilmlarini bugungi tushunchalar bilan quyidagicha izohlash mumkin:

Lug'at – tilning lug'aviy birliklari(leksema) haqidagi ilm.

Sarf – so'zning o'zgarishi haqidagi ilm (morfologiya).

Nahv – so'zlarning gapdagi tarkib qoidalari haqidagi ilm (sintaksis).

Ishtiyoq – soʻz yasalihi haqidagi ilm (derivatsiya).

Maoniy – kalom(gap)ning hol talabiga mosligi haqidagi ilm.

Bayon – ifoda yoʻllari haqidagi ilm.

Aruz – sheʼr vaznlari haqidagi ilm.

Qofiya – misralarni hamohang tugatish haqidagi ilm.

Insho – maktub, risola va hujjatlar yozish qoidalari.

Sheʼr farzi (yoki sheʼr naqdi) – sheʼrga baho berish ilmi.

Muhozara – tarixiy voqea va rivoyatlarni, saloqlarning hikmatli soʻz va asarlaridan oʻz oʻrnida foydalana bilish ilmi.

Rasmul xat – yozuv sanʼati, harf shakllari va imlo qoidalari haqidagi ilm [8. 110].

Mazkur ilmlarni ham nazariy, ham amaliy egallagan olimlar “adib” nomini olgan. Ayni maʼnodagi adiblar ijodida xoslik xususiyati yetakchi boʻlib, ular gʻoyaviy-estetik idealini inkishof etarak, butunni qismlarga ajratish va har bir qismni butun sifatida talqin etish yoʻlidan borganlar. Masalan, Navoiyning *“Orif koʻnglin daryogʻa nisbat berurki, anda har ne tushsa singurur balki itirur”* sarlavhali shunday qitʼasi bor [3. 512]:

*Erur orifqa ganji fayz yetsa,
Ishi dam urmayin ani yoshurmoq,
Quyosh aksi tushub daryo ichinda,
Ne mumkindur aning suyin toshurmoq.*

Orif – Haqni tanigan banda. Uning oddiy bandadan farqi, yaxshi bilan yomonning, kichik bilan ulugʻning, tuban bilan yuksakning oʻrtasidagi farq kabi. Navoiy talqinida “oriflik” gʻoyaviy-estetik ideal darajasigacha koʻtarilgan. Qitʼaning butunligi oriflik tushunchasida yaxlitlashgan. Endi bu butunlikdan qism ajratib olinadi – ganji fayz. Oriflikning birinchi sifati – qalbi Haqning toshqin xazinasiga makon boʻlishi. Ikkinchi sifati – oʻziga berilgan bu ulugʻ martabani – agar nafas olayotgan boʻlsa, qayta nafas chiqaradigan, nafas chiqarayotgan boʻlsa, qayta nafas oladigan muddat oʻtmasdan – bekitishi. Odatda, inson zoti boshqalardan zigʻircha afzalligini payqab qolsa, koʻz-koʻz qilishga shoshadi. Agar u afzallik osmon bilan yer oraligʻi miqdorida boʻlsa-chi? Buni qanday oshkor qilmaslik, yashirin saqlab yurish mumkin?! Haqdan yogʻilayotgan muhabbat bir tomchi boʻlsa, banda qay ahvolga tushadi. Endi u bitta bebaho dur boʻlib emas, xazina boʻlib yogʻilsa, bir tomchi emas, buloqdek toshib quyulsa-chi?! Buni yashirish uchun qancha kuch kerak?

Maʼnaviy olamda lahza bilan abadiyat oraligʻida kechadigan bu murakkab holni Navoiy keyingi baytda tasavvurni yanada oydinlashtirish, zavqni yana oshirish uchun dunyo olamidagi oddiy manzaraga koʻchiradi: yerdan bir necha ming bor ulkan quyoshning nuri daryoga tushgani bilan daryoning suvi toshadimi?

Har ikkala bayt tashbih asosida bogʻlanyapti. Lekin matnda birorta tashbeh vositalari (misli; kabi; oʻxshash; – dek va hokazo) qoʻllanmayapti². Shunday boʻlsa-da, zohiran bir-biridan mustaqil koʻringan baytlarni nimadir bir butun holda ushlab turibdi. Bu albatta – oriflik, Haqni taniydigan banda boʻlish sogʻinchi va shu sogʻinch orzusi!

Navoiy qismni shu tarzda butundan ajratadi va shu tarzda qismni butun sifatida taqdim etadi. Bunday ijod namunalarining badiiyati yuksak, hatto iʼjoz maqomiga koʻtarilgan. Ilhom ehtiyojidan emas, koʻproq burch majburiyati ostida bitilgan “Sirojul muslimin”, “Mubayyin”, “Qasidayi aʼmoliy” kabi asarlarda esa maqsadni yaxlit, bir butun tizimda berish yoʻli tutilgan va garchi badiiylardan bir qadar boy berilsa-da, asarning ommaviyligi taʼminlangan. Masalan, “Sirojul muslimin”dagi “Tahorat sunnatlari sharhi” boʻlimidagi ushbu baytlarni olib koʻraylik [3. 17]:

² Sarlavhadagi “nisbat berurki”dan tashqari

*Vuzu'ga o'n ikki ish keldi sunnat,
Birisin tasmiya bil, birni niyyat,
Yumag' uch qatla qo'l tirsakka tegru,
Yana bir mazmaza, uch qatla ham bu.*

Ya'ni, "tahoratning o'n ikkita sunnati bor, bittasi – "basmala"³, yana biri – niyat qilish, qo'lni tirsakkacha uch marta yuvish va og'izni uch marta chayish".

Munisning "Savodi ta'lim" asarida ham shunday baytlar bor:

*Bir nuqtani "ro" g'a muttasil qil,
Kuttob qoshida "dol" ani bil.
"Ro" qomati ikki nuqta, ammo
Boshi biyik ermas, o'ylakim, "zo" [15. 337].*

Ikki xil – ilhom yoki burch ehtiyoji natijasida yuzaga kelgan bunday asarlarni solishtirilsa, avvalgisi keyingisidan adabiyroq. Ayni qiyos orqali, turli davrda yashab, turli ijtimoiy muhitda shakllangan adiblarning yoxud bitta ijodkorning turli asarlariga nisbatan adiblik salohiyatida nozik darajalanish mavjudligi va bu darajalanishning mezon shaklan va mazmunan butun bo'lgan ijod mahsuliga nisbatan olingandagina haqqoniy va adolatli bo'lishi anglashiladi.

Kengroq qaralsa, adabiyot tushunchasi har ikki ijod mahsuliga barobar, bamisoli, qo'l tushunchasi panjaning har barmog'iga barobar bo'lganidek. Negaki, barmoqlar shaklda xilma-xil bo'lgani bilan hammasi bitta maqsadda birlashadi, yagona maqsadga xizmat qiladi.

Yuqorida shakl va mazmunning ajralmas butunlik ekanligini ta'kidlagan holda, tarbiya – adabiyotning mazmuniga, go'zallik – shakliga xos xususiyat, deyilgan edi. Mana shu ikki jihatni o'zida uyg'unlashtira olgan asar chinakam adabiy manbaga aylanadi. Inson tabiatan go'zallikni suyuvchi, ayni paytda tarbiyaga muhtoj xilqat. Shuning uchun ham adabiyot kishilik jamiyatining hamma davrlarida zamonaviy, hamma davrlarda birlamchi e'tibordagi hodisadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Абдурахмонов F., Рустамов A. Қадимги туркий тил. – Т.: Ўқитувчи, 1982. – 164 б.
2. Адабиётшунослик лугати (Д. Қуронов ва бошқа.). – Т.: Akademnashr, 2010. – 398 б.
3. Алишер Навоий. Сирожу-л-муслимийн. – Т.: Мерос-Нур, 1993. – 110 б.
4. Муҳаммад Содиқ, Муҳаммад Юсуф. Сунний ақидалар. – Т.: Мовароуннаҳр, 2005. – 584 б.
5. Муҳаммад Хайриободий. Мирқотул мантиқ (Таржимон: Қодиров И.). – Т.: Тошкент ислом университети наشريёт-матбаа бирлашмаси, 2011. – 151 б.
6. Навоий асарлари лугати (тузувчилар: П.Шамсиев, С.Иброҳимов). – Т.: Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат наشريёти, 1972. – 782 б.
7. Ролан Барт. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М., 1989. – 616 с.
8. Рустамий A. Адиллар одобидан адаблар. – Т.: Маънавият, 2003. – 110 б.
9. Рустамов A. Сўз хусусида сўз. – Т.: Ёш гвардия, 1987. – 156 б.
10. Тоғжиев Ё. Матнга ёндашув // Илмий мақолалар тўплами: Тилишуносликнинг долзарб масалалари. – Т.: Akademnashr, 2010. – Б. 197 – 204.
11. Шайх Алоуддин Мансур. Қуръони Азим тафсири. 1-жилд. УДК 29. 86 – 38. Кагаз ресурстары. Ош.: 2011. – 634 б.

³ **Basmala** – "bismillahir rohmanir rahim" kalimasining qisqartma shakli.

-
12. Ҳабибуллоҳ ибн Сайид Яҳёхон. Ҳидоят ут-толибин. (Наишга тайёрловчи: О. Алимов) – Т.: Тошкент ислом университети наириёт-матбаа бирлашмаси, 2009. – 313 б.
13. Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. – Тошкент, 2022. – 252 б.
14. Фитрат А. Танланган асарлар. IV жилд. – Т.: Маънавият, 2006. – 336 б.
15. Шермуҳаммад Мунис. Сайланма. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат наириёти, 1980. – 337 б.
16. دلائل الاعجاز. عبد القاهر الجرجاني. ص: ٣٥٤.
17. سحر البلاغة و سر البراعة. الثعالبي. ص: ٨٨.
18. نقد الشعر. قدامة ابن جعفر. ص: ٧٤١.
19. البلاغة والنقد. الدكتور حسن شاذلى فرهود وآخر... دار الاصفهاني للطباعة-جدة. ١٤١٠ ص: ٧٦-٥١.
20. التعرفات. على بن محمد بن على الجرجاني. دار الكتاب العربي – بيروت ١٤١٠ ص: ٥٠٤١.
21. التعارف. محمد عبد الرؤوف المناوى. دار الفكر – بيروت، دمشق، ١٤١٠ ص: ١٤١.

